

सुभाषित व्याकरण - १

Subhashit Grammar -1

Compiler : Kishore Nayak

Editor : Padmakar Gangatirkar

Introduction :

I have known Kishore since our IIT Mumbai days, back in the early sixties. After our respective retirements, both of us started studying Sanskrit. He started analysing Subhashitas, as his own homework to learn ABCs of Sanskrit grammar. Both of us had only a few years of Sanskrit, learnt way back in our high-school years. I am a more of a laidback student but Kishore is pursuing his studies very vigorously, having read many of the ancient Sanskrit literature.

Over the years, Kishore has studied more than 600 Subhashitas with full grammatical analysis which I find no where else. He continues to send one Subhashit every day to our whatsapp group. I felt that this treasure of knowledge must be spread across the globe, to all those who appreciate the depth, knowledge and wisdom of these Subhashitas; not only for their meaning but the grammar behind each word.

Kishore has given me his consent to edit and publish his work on websites. I have added, wherever needed, more grammar, more explanations, different word order, more literal translation, corrections, additions, subtractions, substitutions and other enhancements. The appendix gives basic grammar and the abbreviations used in this document.

This is first book of 50 Subhashitas. In this book, the word, Subhashit, is used broadly; it includes not only the Subhashitas but also some Shanti mantras, suvachanani, sholkas etc. These selections are randomly chosen and not sorted in any way.

I plan to publish these Subhashitas in groups of fifty every few weeks from now onwards. Please contact me at pamag43@gmail.com for any questions or any corrections that may be needed.

Padmakar Gangatirkar

Monday, 22 June 2020

सुभाषित व्याकरण

विषादप्यमृतं ग्राह्यं, बालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सद् वृत्तम्, अमेध्यादपि कांचनम् ॥ १ ॥

विषात् अपि अमृतम् ग्राह्यम् (अस्ति) । बालात् अपि सुभाषितम् (ग्राह्यम् अस्ति) ।
अमित्रात् (अपि) सद् वृत्तम् ग्राह्यम् (अस्ति) । अमेध्यात् अपि कांचनम् ग्राह्यम् (अस्ति)!

Nectar is acceptable even from poison. A Subhashit is acceptable even from a child. A good deed/behaviour is acceptable even from an enemy and gold is acceptable even from dirt.

अपि- अव्यय-(Indeclinable)-Even, it also means 'Also'; वृत्तम्, कांचनम्, सुभाषितम् & ग्राह्यम्- न. लि, द्वि., वि., ए. व. of, वृत्त- conduct, act, behaviour- कर्मणि भूतकाल धातुसाधित विशेषण (क. भू. धा. वि.)
Past Participle of वृत्- वर्तते- १ आ.प to be, to exist; कांचन-gold; सुभाषित (सु + भाषित) well-said
-क. भू. धा. वि. of भाष्- भाषते- १ आ.प. ; ग्राह्य-acceptable- कर्मणि विद्यर्थ धातुसाधित विशेषण (क. वि. धा. वि.) -Passive participle, of ग्रह् (ग्रुह्) - ९ ग. उ.प -गृह्णाति, गृह्णीते; विषात्, बालात्, अमित्रात् & अमेध्यात्- all in पं. वि., ए. व. of विष-poison, बाल- child, young, अमित्र- unfriendly person, enemy. न मित्र- न. तत्पु; अमेध्य- Dirty, filthy, विशेषण-वि. न मेध्य- न. तत्पु., मेध्य- pure,, sacred, सद्-good, noble

There is one variation of this श्लोक in the second line.:

विषादप्यमृतं ग्राह्यं, अमेध्यादपि कांचनम्।
नीचादत्युत्तमा विद्या, स्त्री रत्नं दुष्कुलादपि ॥

नीचात् अति-उत्तमा विद्या ग्राह्यम्, दुष्कुलात् अपि स्त्री रत्नं ग्राह्यम् ॥

Excellent knowledge from low social status person and a woman gem (a jewel of beauty and character) from even a low class family is acceptable.

उत्साहो बलवानार्य, नास्त्युत्साहात्परं बलम्।
सोत्साहस्य च लोकेषु, न किंचिदपि दुर्लभम् ॥ २ ॥

आर्य, उत्साहः बलवान् (अस्ति), उत्साहात् परम् बलम् न अस्ति।
स-उत्साहस्य लोकेषु च, किंचित् अपि दुर्लभम् न (अस्ति) ।

O' Man, effort is main strength, there is no strength greater than effort, for people with effort, nothing is impossible.

आर्य,- सं. वि., ए. व. – Sir, O' noble man, उत्साहात् - पं. वि., ए. व. of उत्साहः-effort, exertion, desire, perseverance., अस्ति -वर्त. तृ. पु. ए. व.-(Present tense Third Person singular) of अस्- २ प. प. अस्ति, to be. to exist, बलम्-strength, बलवान्-प्र. वि. एक वचन of बलवत्-Strong, परम्- greater, न- no, not, सोत्साहस्य-च. वि. एक वचन of- सोत्साह or स-उत्साह – with effort

In Sanskrit we have varieties of composition or compounding of words called समास e.g. दुर्लभम्-: दुःखेन लभते इति, difficult to get, उपपद तत्पुरुष समास, किम्- सर्वनामी अव्यय-Pronominal Adjective (pron. a.) +चित्=किंचित्, little, somewhat

**कः कालः कानि मित्राणि, को देशः कौ व्ययागमौ ।
कश्चाहं का च मे शक्तिः, इति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥**

(कार्यम् कुर्वन् प्राग्) कः कालः, कानि (मे) मित्राणि, कः देशः, कौ (मे) व्यय-आगमौ, कः च अहम्, का च मे शक्तिः इति मुहुः मुहुः चिन्त्यम् !

(Before beginning any venture one) ought to repeatedly ask (himself), What is (ideal) time?, Who are (my) friends? Which is (ideal) place?, What are (my) income and expenses?, Who am I? What is my strength?

कः - पु. लि. प्र. वि. ए., व. , कौ- पु. लि. प्र. वि. , व. , -कानि- न. लि. प्र. वि. ब.व. का- स्त्री. लि. प्र. वि. ए. वचन, of किम्-pronominal adjective (pron. a.)-who, what, which, चिन्त्यम् क.वि धा वि. of चिन्त- १०,उ.प. चिन्तयति-ते, think, mind, consider, discuss,, मुहुः मुहुः repeatedly- मुहुस्—अव्यय-often, कालः- Time, मित्राणि- न. लि. प्र. वि. ब. वचन of-मित्र- Friend,, व्ययागमौ- व्यय आगम - income and expenses.

**कुसुमं वर्णसंपन्नं, गन्धहीनं न शोभते ।
न शोभते क्रियाहीनं, मधुरं वचनं तथा ॥ ४ ॥**

(यथा) वर्ण-संपन्नम् , (किन्तु) गन्धहीनम् कुसुमम्, न शोभते ।
तथा मधुरम्, (किन्तु) क्रियाहीनम् वचनम्, न शोभते ।

A colourful flower without fragrance, does not appear beautiful (is not good enough). Similarly, sweet talk without (corresponding) action is not appropriate (sincere).

कुसुमं- (flower), वचनं (speech)- न. प्र. ए. व.; मधुरं (sweet) वि. for वचनं , प्र. ए. व शुभ-शोभते १ आ.प shine, be splendid, befit, appropriate वर्णः colour वर्णसंपन्नं -वर्णेन संपन्नम्, गन्धहीनं -गन्धेन हीनम् , क्रियाहीनं -क्रियया हीनम्, all तृतीया तत्पुरुष समास. किन्तु (अव्यय)-But, however. हीनम् -न.प्र. .ए.व. of हीन - without

**अद्यापि दुर्निवारं स्तुतिकन्या वहति नाम कौमारम् ।
सद्भ्यो न रोचते सा असन्तःअपि अस्यै न रोचन्ते ॥ ५ ॥**

स्तुतिकन्या अद्य अपि दुर्निवारम् कौमारम् नाम वहति। सा सद्भ्यः न रोचते। अस्यै असन्तः अपि न रोचन्ते।

A girl, called praise, finds it very difficult to ward off being called "miss " ! (finds it difficult to get married) till date. She is not liked by good people and she herself does not like bad people.

निवारः (निवारं) - keeping off, preventing -दुर्निवारम्- दुर् निवारं - प्रादि. तत्पु.स.- वि (very difficult), कौमारम्- (being unmarried) - द्वि. ए. व. वह्-वहति,वहते, १ उ.प carry, bear, suffer; रुच्- रोचते १

आ.प.- to like. सद्भ्यः- सत्, Good, noble, venerable,, learned (also means being, existing, steady, firm) पु. लि.च.वि. ब.वचन.

अस्यै-to her, तृ. वि. एक वचन of स्त्री.लिंग (feminine) सर्वनाम (pronoun), इदम् =this, (अयम्, इयम् इदम्) स्तुति नाम कन्या या सा- स्तुतिकन्या-बहुव्रीही समास, असन्तः - न संतः - न.तत्पुरुष

त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं, पुत्राश्च दाराश्च सुहृज्जनाश्च।

तमर्थवन्तं पुनराश्रयन्ति , अर्थो हि लोके मनुजस्य बन्धुः ॥ ६ ॥

मित्राणि, पुत्राः च दाराः च सुहृत् जनाः च , धनैः विहीनम्, त्यजन्ति। (ते) तम् अर्थवन्तम् पुनः आश्रयन्ति। मनुजस्य बन्धुः (इह) लोके अर्थः हि (अस्ति)।

Friends, sons, wife and kind relatives abandon a person without wealth. If he gains wealth again, they all return to him. Wealth alone is the man's companion in this world.

(They may not literally abandon him, but you get the point!)

धनैः --तृ. ब. व of धन (wealth), विहीनम् - abandoned by wealth - द्वि. ए. व ; अर्थवन्तं - द्वि. ए. व of अर्थवत् (Wealthy). हा-जहाति २ प. प-हीन-(p.p.-क. भू. धा. वि), वि+हीन=leave, abandon, दाराः (always plural) a wife ; (दारः means, rent, gap, hole, cleft), सु+हुद्=having kind heart, friendly, loving, सुहृज्जनाश्च-सुहुद् +जनाः +च, सुहृज्जनाः - सुहृदाः जनाः - कर्मधारय स. त्यज्- त्यजति १ प.प - Leave, let go, shun, avoid, श्रि- श्रयति, श्रयते १ उ.प, To go, resort, cling, serve, use, आ-श्रि- श्रयति-ते, To seek refuse, follow, depend, undergo, मनुज - मनुः जातः इति, उपपद तत्पुरुष स. जन् - जायते ४ आ. लोके - स.वि. of लोकः- the world

व्यायामात् लभते स्वास्थ्यं, दीर्घायुष्यं बलं सुखं।

आरोग्यं परमं भाग्यं, स्वास्थ्यं सर्वार्थसाधनम् ॥७ ॥

व्यायामात् स्वास्थ्यम्, दीर्घ आयुष्यम्, बलम्, सुखम् (च) लभते। आरोग्यम् परमम् भाग्यम् (अस्ति)। स्वास्थ्यम् सर्व-अर्थ-साधनम् (अस्ति)।

(One) acquires health, long life, strength and happiness by (daily) exercise. Good health is the greatest blessing (fortune). Good health enables (you) to achieve all (your) material goals.

व्यायामात् - पञ्च. वि.ए.व. of व्यायामः- Exercise, स्वास्थ्यम्- Self-reliance, fortitude, health, well being. आरोग्यं -Good Health; लभ्- लभते, १ आ.प. to get, obtain, gain, acquire. सर्व - अव्यय All, अर्थ- material goals, साधनं - means of accomplishing, सर्व+अर्थ - सर्वार्थ, सर्वार्थसाधनम् - सर्वार्थस्य साधनं - ष. तत्पु. स.

नास्ति विद्यासमं चक्षुः, नास्ति सत्यसमं तपः।

नास्ति रागसमं दुःखं, नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ८ ॥

विद्या-समम् चक्षुः न अस्ति। सत्यम् समम् तपः न अस्ति। रागम् समम् दुःखम् न अस्ति। त्यागम् समम् सुखम् न अस्ति।

There is no better means of knowledge than eyes, there is no better religious observance than the truth, there is no reason for pain worse than greed, and there is no better happiness than sacrifice (for others).

तपः - Penance, Religious austerity. त्याग -sacrifice, विद्या- knowledge / learning. ,चक्षुस्- teacher, eye, रागम्- greed, envy. अस्= २ प.प. अस्ति, to be, Exist, समम्- (वि) - Same, identical, Equal

**इन्द्रियाणि च संयम्य बकवत्पण्डितो नरः।
देशकालबलं ज्ञात्वा सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ ९ ॥**

पण्डितः नरः , इन्द्रियाणि संयम्य, देश, काल, बलम् च ज्ञात्वा, सर्वकार्याणि बकवत् साधयेत्।

A wise man should perform his duties, having control over his senses and knowing place, time and (self) strength like a Crane (बक पक्षि).

संयम्य- पूर्वकालवाचक ल्यबन्त धातुसाधित अव्यय (Indeclinable); यम्- यच्छति १,प.प. curb, restrain, subdue, सं-यम् control; ज्ञा-जानाति,जानीते, ९ उ.प. to know, learn
ज्ञात्वा-पूर्वकालवाचक त्वान्त धातुसाधित अव्यय, सिध्-सिध्यति ४ ,प.प. to fulfil, accomplish, attain, साधयेत्-तृ. पु. एक वचन, विध्यर्थ, वत् - वि. An affix added to nouns to show possession

**यस्तु संचरते देशान् सेवते यस्तु पण्डितान् ।
तस्य विस्तारिता बुद्धिः तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ १० ॥**

यः तु देशान् संचरते, यः तु पण्डितान् सेवते, तस्य बुद्धिः अम्भसि तैल बिन्दुः इव विस्तारिता (अस्ति)।

A person who travels countries/places, who serves scholars, his intelligence expands/ develops as drop of oil on the water.

चर्-चरति-१ प.प. walk, move, सं+चर्- travel, move about; सेव्-सेवते-१आ.प. serve, wait or attend upon, obey, follow; स्तृ-५ उ.प. स्तृणोति, स्तृणुते, spread, strew, cover, वि+स्तृ- spread over, Causal-Form- (प्रयोजक)-विस्तारयति/ते- p. p. क. भू. धा .वि. विस्तारित, अम्भस्- water (it also means sky, fourth) तैलबिन्दुरिवाम्भसि - तैलबिन्दुः इव अम्भसि, तैलबिन्दुः - तैलस्य बिन्दुः - ष. तत्पु

**कामधेनुसमा विद्या, सदैव फलदायिनी।
प्रवासे मातृवत्तस्मात्, विद्या गुप्तधनं स्मृतम् ॥ ११ ॥**

विद्या, कामधेनु समा , सदा एव फलदायिनी (अस्ति)।(सा आवां) प्रवासे मातृ वत् (रक्षति)।
तस्मात् विद्या गुप्त-धनम् स्मृतम्।

Knowledge is like Kamdhenu (the wish fulfilling cow), always helping to get desired objects. (For example,) Knowledge (protects us) like a mother while travelling. (That is why), it is called hidden treasure.

स्मृ-१ प.प. स्मरति- to think of, recollect, स्मृत-कर्मणि भूतकाल धातुसाधित विशेषण (क. भू. धा. वि.) Past Participle, गुप्तधनम्- गुप्तम् धनम्- hidden treasure, वि.पूर्व पद कर्मधारय.
मातृवत्तस्मात् - मातृवत् तस्मात् ; वत् - an affix added to nouns to denote likeness
फलदायिनी - फलं ददाति इति- उपपद तत्पु. कामधेनुसमा - कामान् ददाति इति कामधेनु ; समा- स्त्री.
same, identical; या कामधेनोः समा अस्ति सा - बहु. स.

**नृपत्वं च विद्वत्त्वं च, नैव तुल्यं कदाचन।
स्वदेशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ११अ ॥**

नृपत्वम् च विद्वत्त्वम् च तुल्यम् न एव कदाचन (सन्ति)।
राजा स्व-देशे (एव) पूज्यते। विद्वान् (तु) सर्वत्र पूज्यते।।

Kingship and Scholarship (are) never of the same class. King is respected (only) in his kingdom, (but) Scholar is honoured everywhere.

नृपः= राजा (राजन्) पु. लि. प्र. वि.ए.वचन-King. नृपत्व - नृपे तत्त्व - -स. तत्पु. स. Essence of being a King , Kingship; विद्वस् (वि), विद्वान् (पु) - knowing, wise, learned विद्वन्नि तत्त्व -विद्वत् - Essence of a wise person ; नृपत्वं, विद्वत्त्वम् -न.पु.ए.व. तुल्य - adjective- same kind, well matched, similar, like (तुल् - तोलति, १ प.प./तोलयति,-ते,१० उ.प. to weigh, compare, match) पूज्- १० उ.प. पूजयति-ते- worship, revere, honour, respect ; पूज्यते- means gets worshipped-passive (कर्मणि) form of the verb, कदा- indeclinable (अव्यय), means When, at what time; कदा+अपि, कदापि or कदा+चित्, कदाचित् , means, At some time, once, ever. न कदाचन = never.

**यथा खनन् खनित्रेण, नरो वार्यधिगच्छति।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥ १२ ॥**

नरः खनित्रेण खनन् यथा वारि अधिगच्छति, तथा शुश्रूषुः गुरुगताम् विद्याम् अधिगच्छति।

Just as a man digging (earth) with a spade, encounters water, the one serving (the Guru), (the student) acquires the knowledge, seated in the Guru.

खन्- खनति, खनते- १ उ.प dig, excavate, खनन्- वर्त. धातुसाधित विशेषण Present participle, खनित्रम्-spade, वारि- water (also means fluid, rope for fastening elephants, गम्-गच्छति १ प. प. go, move, अधि+गम्-acquire, obtain, approach, गत-क. भू. धा. वि of गम् - Gone, Being in, Seated in शुश्रूषुः -obedient, attentive (person), गुरुगताम् - Seated in the Teacher

**वनानि दहतो वन्हेः, सखा भवति मारुतः।
स एव दीपनाशाय, कृशे कस्यास्ति सौहृदम् ॥ १३ ॥**

(यदा) दहतः वनानि (भवन्ति, तदा) मारुतः वन्हेः सखा भवति।
सः एव दीप-नाशाय (कारणम् भवति)। कृशे सौहृदम् कस्य अस्ति?

When the forests burn, the wind becomes fire's friend. (But, the wind, the friend) (becomes the cause) for the destruction a lamp (flame). Whose friendship to (in) a weak (person is available)?

दह्-दहति १ प.प. burn, scorch, destroy, consume, दहत् -वर्त. धा. विशेषण. - दहतः -प्र.ब.व.
 वह्निः- अग्निः, वह्नेः षष्ठी ए.व. बलवान्, सखा-friend, मरुत् or मारुत् -wind ,भू-भवति १ प.प. become(
 also to be born, spring, happen, live, alive, remain, stay, serve, lead,), कृश- adjective- weak, lean,
 feeble (person) , कृशे - स.ए.व; सुहृत्-सु+हृद्=having kind heart, friendly, loving, सौहृदम्-
 friendship. दीपनाश - दीपस्य नाशः - - ष. तत्पु.स ; दीप -lamp; नाशः -disappearance, death

**अश्वं नैव गजं नैव, व्याघ्रं नैव च नैव च ।
 अजापुत्रं बलिं दद्यात्, देवो दुर्बलघातकः ॥ १३अ ॥**

न एव अश्वम्, न एव गजम् न एव न एव व्याघ्रम् च, अजा-पुत्रम् बलिम् दद्यात्। देवः दुर्बल-घातकः।

Not a horse, not an elephant, not at all a lion, sacrifice a baby goat. God strikes (only) poor.

घातक- adjective- killer, murderer, destroyer, दा-३ उ.प. ददाति,दत्ते- give, offer, bestow, present.
 (This verb is in other Ganas as well, दा-१ प.प. यच्छति to give, grant, दा-२.प.प. दाति-to cut).
 दद्यात्-३ प.प. तृतीय पु.विद्यर्थ (विद्यर्थ form is used for order, advice, expectation, desire, possibility,
 probability etc. Like, कुर्यात्, भवेत्) ; अजापुत्रं - अजा - She-goat अजायाः पुत्रम् - - ष. तत्पु. स.

**शुनः पुच्छमिव व्यर्थ, जीवितं विद्यया विना।
 न गुह्यगोपने शक्तं, न च दंशनिवारणे ॥ १४ ॥**

विना विद्यया जीवितम् , शुनः पुच्छम् इव, व्यर्थम् (अस्ति)।
 (तत् पुच्छम्) गुह्य-गोपने न शक्तं (अस्ति) , (अथवा) न च दंश-निवारणे (शक्तं) (अस्ति)।

Life without knowledge is useless like a dog's tail, which is not capable in hiding its secret parts,
 nor good at chasing flies away !

शुनि- न. लिंग, शुनः -षष्ठी वि.ए. वचन; पुच्छम्- tail, गुह्यम्- potential passive participle - private (parts)
 कर्मणि विद्यर्थ धा. विशेषण; गुप्- गोपयति, १ प.प. hide, गोपनम्- hiding, गुह्यस्य गोपनं -गुह्यगोपनं - षष्ठी
 तत्पु. स. गुह्यगोपने - तृ. वि.ए.वचन; दंशन्, दंशक- fly (also a gadfly, dog), दंशनिवारणे - तृ. वि.ए.वचन
 वृ-वरति-ते १ उ.प. Choose, select, नि+वृ-निवारयति - (प्रयोजक, causative), Ward off, keep away

**घटं भिन्द्यात् पटं छिन्द्यात्, कुर्याद्रासभरोहणम्।
 येन केन प्रकारेण, प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥ १५॥**

घटम् भिन्द्यात्, पटम् छिन्द्यात् (वा) रासभ-आरोहणम् कुर्यात्, येन केन प्रकारेण पुरुषः प्रसिद्धः भवेत्।

Break the pot, tear the clothes (or) ride (mount) a donkey, by hook or by crook, person may
 (should) become famous !

घटम्-pot, पटम्-cloth, रासभः-donkey, भिद्-भिन्दति १ प.प. break, छिद्- छिनत्ति-छित्ते ७ उ.प. tear,
 कृ-करोति,कुरुते ८ उ.प., to do, make, create,भू-भवति १प. प. become happen, exist, possible,
 (भिन्द्यात्, छिन्द्यात्, कुर्यात्, भवेत् all verbs in विद्यर्थ, तृ. पु. वचन form), आरोहणम्- mounting, riding-
 रुह्-रोहति १ प.प. grow, increase, rise आ+रुह्-climb, mount, ride

**काव्यशास्त्रविनोदेन, कालो गच्छति धीमताम्।
व्यसनेन च मूर्खाणां, निद्रया कलहेन वा ॥ १६ ॥**

धीमताम् कालः काव्य-शास्त्र-विनोदेन गच्छति। मूर्खाणाम् (कालः) व्यसनेन, निद्रया वा कलहेन (गच्छति) ।

Wise men spend their time enjoying literary work, reading scriptures and while the fools
(indulge) in bad habits, sleep or quarrel.

काव्यशास्त्रविनोद -काव्यः च शास्त्रः च विनोदः च - द्वन्द्व तत्पु. स. धीमत्-wise, learned, मूर्खः - fool ,
(धीमताम्- मूर्खाणाम् -पुं लि. ष. वि. ब. वचन), व्यसनम्-न. लि- addiction, bad habit, कलहम्-न. लि. quarrel ,
निद्रा- स्त्री. लि. sleep गम्- गच्छति- १ प. प. go, move, pass (काव्यशास्त्रविनोदेन ,व्यसनेन, कलहेन,
निद्रया- तृ वि एक. वचन),

**दाने तपसि शौर्ये वा, विज्ञाने विनये नये।
विस्मयो न हि कर्तव्यो, बहुरत्ना वसुन्धरा ॥ १७ ॥**

दाने, तपसि, शौर्ये, विज्ञाने, विनये वा नये न विस्मयः कर्तव्यः। वसुन्धरा बहु-रत्ना हि (अस्ति) ।

One should not have pride or arrogance in charity, penance, valour, gaining knowledge,
cultivating politeness or becoming worldly wise. (Because) World is full of gems.(People who
excel in all these fields and there is always one better)

दानम्-न. लि - giving, charity, तपस्-न. लि. penance, bodily mortification (also warmth, fire,
suffering, austerity, heart), शौर्यम्-न. लि. prowess, valour, heroism, विज्ञानम्-न. लि. knowledge,
wisdom, intelligence, विनयः -पु. लि. politeness, decorum नयः -पु. लि. conduct, behaviour, politeness,
guiding, leading(all words in सप्तमी वि. ए. वचन); विस्मयः - pride, arrogance (also astonishment,
wonder, surprise), कर्तव्यः -कर्मणि विद्यर्थ धा. विशेषण (Potential passive participle)= ought to be
done (कृ- १ उ. प. करोति, कुरुते); वसुन्धरा- Earth, World. बहुरत्ना- Full of gems बहूनि रत्नानि यस्यां
सा- बहुव्रीही स.

**एकेनापि सुपुत्रेण, विद्यायुक्तेन साधुना।
आल्हादितं कुलं सर्वं, यथा चन्द्रेण शर्वरी ॥ १८ ॥**

विद्या-युक्तेन, साधुना, एकेन अपि सुपुत्रेण सर्वम् कुलम् आल्हादितम् (भवति),
यथा (एकेन) चन्द्रेण, शर्वरी (आल्हादिता भवति) ।

Even one, knowledgeable (well educated), well-behaved (virtuous), good son brings happiness to
the whole family, just as the (only one) moon at night.

ह्लाद्, ह्लादते - १ आ. प. to delight, to rejoice, आ+ह्लाद् - to delight, bring joy, happiness, आल्हादित-
(क. भू. धा. विशेषण), -happiness शर्वरी-night, विद्यायुक्त- तृतीया- तत्पुरुष समास- विद्यया युक्तः =
विद्यायुक्तः.

**को अतिभारः समर्थानां, किं दूरं व्यवसायिनाम्।
को विदेशस्तु विदुषां, कः परः प्रियवादिनाम् ॥ १९ ॥**

समर्थानां को अतिभारः (अस्ति)? व्यवसायिनाम् किं दूरं (अस्ति)?
विदुषां तु कः विदेशः (अस्ति)? प्रियवादिनाम् कः परः (अस्ति) ?

What is impossible for the competent? What is (long) distance for the industrious?
Which is foreign land for the learned? Who is strange for those who talk sweetly?

अतिभारः - अतितरां भारः - अव्ययी भाव समास. अतितरां- अव्यय - more, excessive
विभिन्नः देशः = विदेशः (समानाधिकरण प्रादि तत्पुरुष स.), प्रियं वदति इति, प्रियवादिन् - उपपद तत्पुरुष स.

**धनधान्यप्रयोगेषु विद्या संग्रहणेषु च।
आहारे व्यवहारे च त्यक्त लज्जस्सुखीभवेत् ॥ २० ॥**

त्यक्त लज्जः, धन-धान्य-प्रयोगेषु, विद्या-संग्रहणेषु, आहारे, व्यवहारे च सुखी भवेत्।

A shameless person achieves happiness in acquiring wealth, grains, knowledge, while eating and in business. (by improper means)

धनं च धान्यं च- धनधान्यम्- द्वंद्व स., धनधान्यस्य प्रयोगः - धनधान्यप्रयोगः, विद्यायाः संग्रहणम् -
विद्यासंग्रहणम् - both षष्ठी तत्पुरुष स. त्यक्त- क.भू धा. विशेषण of त्यज्, त्यजति- १ प.प.- leave, abandon,
quit, let go, भू-भवति, १ प.प. become, happen, take place भवेत्- विध्यर्थ, तृ. पु.ए.वचन. लज्ज् - लज्ज्यते
६ आ. - to be ashamed. लज्जः - Shame, modest त्यक्त लज्जः - shameless

**वृश्चिकस्य विषं पृच्छे, मक्षिकायाः मुखे विषम् ।
तक्षकस्य विषं दन्ते, सर्वांगे दुर्जनस्य तत् ॥ २१ ॥**

वृश्चिकस्य विषम् पृच्छे (अस्ति), मक्षिकायाः विषम् मुखे (अस्ति), तक्षकस्य विषम् दन्ते (अस्ति),
दुर्जनस्य (विषम्) सर्व-अंगे तत् (अस्ति) ।

Scorpion's poison is in its tail, a bee's poison is in its mouth, Takshaka's poison is in its tooth;
but for a wicked person, it is all over the body

वृश्चिकः -scorpion, मक्षिका-fly/ bee, तक्षकः -one of the principal Nag(snake-god) All in षष्ठी वि.ए.
वचन ; पृच्छम्, मुखम्, सर्वांगम्- न.लि. ए.वचन, दन्तः -पु.लि. (all in सप्तमी वि. ए.वचन)
सर्वांगे- समानाधिकरण प्रादि-तत्पुरुष समास- सर्व अंगं-सर्वांगं

**नमन्ति फलिनो वृक्षा, नमन्ति गुणिनो जनाः ।
शुष्ककाष्ठश्च मूर्खाश्च, न नमन्ति कदाचन ॥ २२ ॥**

फलिनः वृक्षाः नमन्ति। गुणिनः जनाः नमन्ति। शुष्क-काष्ठः च मूर्खाः च कदाचन न नमन्ति।

Trees (loaded) with fruits bow (to others). (Similarly good) people bow to (are modest towards)
others. But dry wood and fools never bow (do not show respect to others).

फलिन्- adjective-bearing or yielding fruits. गुणिन्- adjective- meritorious, good

(both न.पु. प्र. वि. बहु वचन) ; शुष्कः काष्ठः -शुष्ककाष्ठः वि.पु.कर्मधारय स. -dry wood, Alternately, (शुष्कानि काष्ठानि - शुष्ककाष्ठानि -काष्ठं - न.पु.) नम्- नमति १ प.प. -bow, salute, make obeisance, कदा-अव्यय (indeclinable) when, what time , followed by चन, means once, at sometimes

**दर्शने स्पर्शने वापि, श्रवणे भाषणे अपि वा।
यत्र द्रवत्यन्तरंगं, स स्नेह इति कथ्यते ॥ २३ ॥**

दर्शने, स्पर्शने वा अपि, श्रवणे भाषणे वा अपि, यत्र अन्तरंगम् द्रवति, सः स्नेहः इति कथ्यते।

Wherever (whenever) one sees or touches (something) , hears or talks (something) also, (if it touches (one's) heart, then it is called love/affection.

दृश्- पश्यति १ प.प. to see, look, स्पृश्-स्पृशति, ६ प.प.-to touch, stroke gently, श्रु - ५ प.प. श्रुणोति- hear, listen, भाष्-भाषते, १.आ.प -speak, utter; दर्शने, स्पर्शने, श्रवणे भाषणे (all धातुसाधित नाम- स.ए.व.) द्रु-१ प.प. द्रवति-flow, become fluid, melt, कथ्-१० उ.प. कथयति-ते, tell, communicate, कथ्यते, कर्मणि प्रयोग-meaning: is called स्नेहः - Affection, love , kindness धातुसाधित नाम of स्निह् स्निह्यति -४ प.प.

**मूर्खस्य पंच चिन्हानि, गर्वो दुर्वचनं तथा।
क्रोधश्च दृढवादश्च परवाक्येष्वनादरः ॥ २४ ॥**

गर्वः, दुर्वचनम् तथा क्रोधः च दृढवादः च , पर-वाक्येषु अनादरः (इति) मूर्खस्य पंच चिन्हानि (सन्ति)

Arrogance, wicked talk, anger, strong arguments and disrespect for other's opinion are five signs of a fool.

चिन्हम्- mark, sign, indication, symbol गर्व-१प.प. गर्वति to be proud, haughty, arrogant, गर्वः - धातुसाधित नाम, दुर् and दुस् -अव्यय- indeclinable, when prefixed to nouns, sometimes to verbs meaning bad, evil, wicked, inferior, difficult. क्रोधः -anger, दृढवादः - दृढः वादः- दृढवादः -, strong argument वि.पूर्वपद कर्मधारय स., परवाक्यम्- परस्य वाक्यम्, Others opinion-षष्ठी-तत्पुरुष स. अनादरः - न आदरः disrespect, intolerance, नञ्-तत्पुरुष स.

**अपूर्वः कोपि कोशोयं, विद्यते तव भारति ।
व्ययतो वृद्धिमायाति, क्षयमायाति संचयात् ॥ २५ ॥**

(हे) भारति ! तव कोशः, कः अपि, अपूर्वः विद्यते। व्ययतः अयम्, वृद्धिम् आयाति, संचयात् (अयम्), क्षयम् आयाति।

O Goddess Saraswati, your treasure, whatever it is, very unique (indeed) ! It increases when it is spent and reduces, when it is hoarded !

अपूर्व- adjective(वि.) Strange, not preceded, unique, कोशः,कोशम्-treasure (it also means vessel, box, sheath, covering, store), विद्- विद्यते, ४ आ.प. to exist, remain (please note विद्-वेत्ति २,प.प.,-

know, understand and विद्-विदति/ते ६, उ.प.- to get, obtain, find), - भारति - ई कारांत स्त्री लि. सं. विभक्ति of भारती -Saraswati, goddess of speech, voice, words, व्यय् १०, उ.प.& व्ययति/ते, १, उ.प. to expend, give away, throw, व्ययत्- व.का.धा.वि.-(present participle), व्ययतः- पं. ए.व. ; वृद्धिः- पु.ए.व. growth, increase, या-याति-२,प.प. to go, move, आ+या-, to come, arrive, undergo, attain, क्षयम्- न.पु.ए.व. loss, decline, fall (it also means house, abode), चय्-चयते -१.आ.प. to go, move, संचयः -collection, संचयात् - पं. ए.व.

**मृगाः मृगैः संगमुपव्रजन्ति, गावाश्च गोभिस्तुरगास्तुरंगैः।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधयः सुधीभिः, समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ २६ ॥**

मृगाः मृगैः, गावाः च गोभिः, तुरगाः तुरंगैः, मूर्खाः च मूर्खैः, सुधयः सुधीभिः संगम् उपव्रजन्ति। समान-शील-व्यसनेषु सख्यम् (भवति) ।

Deer mix with (other) deer, cows mix with (other) cows, horses mix with (other) horses, wise-men mix with (other) wise and fools mix with (other) fools. Friendship develops among those having similar character and habit / nature.

All words above are in प्र. वि. followed तृ. वि, and all are बहु वचन
मृगः- पु.लि. deer,(also means animal in general), गो- पु.लि.-cow, cattle, तुरंगः- पु.लि. horse, सु-धीः - स्त्री लि. well read, intellect. व्रज्-व्रजति १ प.प. to go, walk, approach, visit, +उप- go with, mix. समान-adjec-tive-equal, same, शीलम्- nature, character, समानम् शीलम्- समानशीलम्, व्यसनम्- habit समानशीलम् व्यसनम्-समानशीलव्यसनम्- समानाधिकरण तत्पुरुष स.

**अन्नदानं परं दानं, विद्यादानमतः परम्।
अन्नेन क्षणिका तृप्तिः, यावज्जीवं च विद्यया ॥ २७ ॥**

अन्नदानं परं दानम् (अस्ति) । विद्यादानं अतः परम् (अस्ति)।
अन्नेन क्षणिका तृप्तिः (भवति) । (किन्तु) विद्यया च यावत् जीवं (तृप्तिः भवति) ।

Giving food is (indeed) a great deed. But educating the people (giving knowledge) is better than this. Food satisfies (one) for the time being (only) but giving education to others is gratifying for the entire life.

अन्नदानं, विद्यादानं, षष्ठी तत्पुरुष स.(अन्नस्य दानं, विद्ययाः दानं), अतस् (अतः)- than this, hence, from this place,(indeclinable - अव्यय), क्षणिक- momentary (adjective-वि.), यावत्- as much as, all, whole, as long as- (adjective-वि.), तृप्ति- satisfaction, pleasure, gratification. परम् - वि- beyond , over.

**शतेषु जायते शूरः, सहस्रेषु च पंडितः।
वक्ता दशसहस्रेषु, दाता भवति वा न वा ॥ २८ ॥**

शतेषु (एकः) शूरः जायते। सहस्रेषु च (एकः) पंडितः (जायते)। दशसहस्रेषु (एकः) वक्ता (जायते)।
(किंतु) दाता भवति वा, न वा (भवति)।

Among one hundred people, (only one) is born as a brave person and among one thousand people (only one) is born as a learned/wise person. Among ten thousand people (only one) is born as a good orator. But a donor may or may not be born (in any number of people)!

वा- (indeclinable-अव्यय) it means 'or', 'as well as', also, like, as, optionally, possibly. When repeated वा has sense of 'either- or' 'whether -or' जन्- जायते ४ ग. आ. प. to be born, produced, rise, spring up, grow, happen, take place, occur, भू-भवति १ ग. प. प. to be, become, to be born, to produce, spring up, happen, arise

**धर्मो बाधते धर्मो, न स धर्मः कुधर्मकः।
अविरोधात्तु यो धर्मः, स धर्मः सत्यविक्रम ॥ २९ ॥**

सत्यविक्रम, यः धर्मः बाधते, सः धर्मः न धर्मः (अस्ति)। (सः) कुधर्मकः (अस्ति)। यः धर्मः अविरोधात् तु (अस्ति), सः धर्मः (अस्ति)।

(This Subhashit is addressed to Satyavikrama. Dharma here means duties of a person)

Satyavikrama, a Dharma which violates other's Dharma, is not a Dharma. It is Ku-dharma (bad deed). A Dharma which is not against (does not oppose) other's interest, is the true Dharma.

बाध्-बाधते १ ग. आ. प. to harass, oppress, annoy, trouble, disturb, violate, hurt, torment, कुधर्मः -कुत्सितः धर्मः- Bad Deed, Wrong Duty समानाधिकरण तत्पुरुष स., कुधर्मकः- कुधर्मम् करोति इति- उपपद तत्पुरुष समास. विरोधः- oppose, न विरोधः अविरोधः- नञ्-तत्पुरुष स., अविरोधात्- पं.वि एक वचन.

**मूर्खा यत्र न पूज्यन्ते, धान्यं यत्र सुसंचितम्।
दंपत्यो कलहो नास्ति, तत्र श्रीः स्वयमागता ॥ ३० ॥**
(चाणाक्यनीतिदर्पण- अ. ३, श्लो.२१)

यत्र मूर्खाः न पूज्यते, यत्र धान्यम् सु-संचितम् (अस्ति) , (यत्र) दंपत्योः कलहः न अस्ति, तत्र श्रीः स्वयम् आगता।

Where fools are not worshipped, where grains (food stock) is well stored, (where) quarrel between couples (discord) does not exist, Goddess of wealth (prosperity) comes by herself.

पूज्-पूजयति-ते- १० ग. उ. प. to worship, revere, honour-पूज्यते- कर्मणि प्रयोग- get worshipped., संचित- क.भू.धा.वि. of सं+चि -collect (चि-चिनोति-चिनुते-५ ग. उ. प. to collect, gather, hoard), सु-(indeclinable-अव्यय) meaning well, good, excellent, दंपती- (always masculine द्वि. वचन), दंपत्योः -ष. वि. कलहः -हं-quarrel, strife, अस्-अस्ति-२ प.प. to be, exist, आगत – क .भू. धा. वि of आ+गम्- -come, (गम्-गच्छति १ ग. प. प.-to go), आगता -स्त्री. स्वयम्-अव्यय-oneself, one's own

The first two lines of the following famous मंत्र are written, almost everywhere, as follows :

ॐ सहनाववतु। सहनौ भुनक्तु। (ईश्वरः) नौ सह अवतु। नौ सह भुनक्तु।
May (God) protect us **together**. May we eat (enjoy) **together**

Following version is more correct grammatically and more meaningful.

ॐ सह नावतु । सह नौ भुनक्तु ।

It is सः ह are separate letters; not सह Note: सः visarg (:) disappears because of soft ह.

ॐ , सः - He, God, Brahman ह - Indeed , Verily.

May He indeed protect both of us ; May He indeed nourish both of us

The remaining lines:

सह वीर्यं करवावहे ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ३१ ॥ (केनोपनिषद् & कठोपनिषद्)

(आवाम्) सह वीर्यं करवावहे । नौ अधीतम् तेजस्वि अस्तु । (आवाम्) मा विद्विषावहे ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

Let both of us perform valorous action together. Let our knowledge (study) be illustrious / brilliant. May we not disagree with each other. May there be peace at these three levels - adhidaivik, adhibhoutik adhyatmik. !

नौ refers to 'we two', concerning आचार्य & शिष्य (सर्वनाम-अस्मद्, षष्ठी विभक्ती द्वि.व.), मम (मे), आवयोः (नौ), अस्माकम् (नः), अक्-अवति १ ग. प. प. to protect, भुज्-भुनक्ति-भुंक्ते ७ ग. उ. प. to eat, enjoy, rule, suffer, endure. अस् - अस्ति २ प. प. to be, अवतु-भुनक्तु-अस्तु- आज्ञार्थ तृ. पु. ए. वचन- (आज्ञार्थ is used to indicate prayer, request, wish, order), करवावहे, विद्विषावहे- आज्ञार्थ प्र. पु. द्वि.वचन of कृ करोति-कुरुते -८ ग. उ. प. to do, & विद्विष् -विद्विषति- to hate, dislike, disagree विष् -३ ग. उ. प. to go against, to encounter, मा- 'lest', 'that not' (indeclinable-अव्यय), आवाम्- प्र. वि. द्वि.वचन of अस्मद्-we two. वीर्यम् - valour, heroism सह - अव्यय- with, together नौ + अवतु = नावतु; अधीतम् - What is studied, knowledge obtained. तेजस्वि नावधीतमस्तु - तेजस्वि नौ + अधीतम् + अस्तु. तेजस्वि - प्र.ए.व. of तेजस्विन् - Brilliant, bright

सदयं हृदयम् यस्य, भाषितं सत्यभूषितम् ।

कायः परहिते यस्य, कलिस्तस्य करोति किम् ॥ ३२ ॥

यस्य हृदयम् सदयम् (अस्ति), यस्य भाषितम् सत्य भूषितम् (अस्ति),
यस्य कायः परहिते (परिचरति), तस्य कलिः किम् करोति ?

To the person, whose heart is full of compassion, whose speech is adorned with truth (full of truth) (and) whose body is dedicated to the service of others, what the devil can do to him?

भूषित-क. भू. धा. वि. of भूष् -भूषति, १ ग. प. प., भूषयति -ते, १०- ग. उ. प.- to adorn, decorate, सत्येन भूषितम् - सत्यभूषितम्, तृ. तत्पुरुष स., परहित- other's well-being, कृ-करोति-कुरुते ८ ग. उ. प. to do, दया- compassion, दयया सहितम् इति सदयम् ; हित- well-being, तृ. तत्पु. स. परस्य हितम् -परहितम्- ष. तत्पु. स. कलिः - Kali Yug personified; devil. परि+चर् - to serve चर् - चरति - १ प.प. to move , walk about.

**यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकम्।
तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च तावच्च तत्र च विधातृवशादुपैति ॥ ३३ ॥**

येन च, शुभ-अशुभम् आत्मकर्मम् (आचरति) , यस्मात् च, यथा च, यद् च, यावत् च, यत्र च, तस्मात् च तथा च तदा च तत् च तावत् च तत्र च तेन च विधातृ-वशात् (फलम्) उपैति।

By whom good-bad self- deeds (are done) from what, by which, how, when, what, how much, and where, from that, by that, that way, then, that, that much and there, to him with God's grace, (returns are) received.

This श्लोक from हितोपदेश is good to learn all विभक्तis of pronouns यद् & तद् (which/what & it/that). In short it says 'Reap what you sow'.

यस्मात् - तस्मात् - यद् & तद् - पं.ए.व. शुभम् च अशुभम् च-शुभाशुभौ-(Good& Bad)-द्वंद्व स., आत्मनः कर्म:-आत्मकर्मः, षष्ठी तत्पुरुष स., शुभाशुभम् आत्मकर्मम्- शुभाशुभमात्मकर्मम् - कर्मधारय स. यावत्- तावत्- adjectives-how much- that much. यथा & तथा- like or like what & like this or thus and यत्र-तत्र- which place or where & that place or there- both indeclinable- अव्यय. विधातृ- विधाता पु. लि. ए.व. -maker, creator, Brahman. वश-adjecive- subject to, influenced by. वशात्-पं. वि. ए. वचन, उपैति- त्. पु. ए. वचन of उप+इ- to attain, reach, to befall-, इ-एति -२ ग, प. प. to go, come to, go towards, arrive,

**विद्या विवादाय धनं मदाय, शक्तिः परलोकनिपीडनाय।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतद् , ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ ३४ ॥**

खलस्य विद्या विवादाय, धनम् मदाय, शक्तिः पर-लोक-निपीडनाय (भवन्ति)।
(किन्तु) साधोः विद्या ज्ञानाय, धनम् दानाय, शक्तिः रक्षणाय च इति। एतद् तु विपरीतम् (अस्ति) ॥

A wicked person uses his knowledge for (unnecessary) arguments, wealth for arrogance and strength for tormenting others. (On the other hand), a virtuous person, uses his knowledge for educating others, wealth for charity and strength for protection (of others). It is indeed opposite!

पर- adjective-other, लोकः -people, पीड-१० उ.प.पीडयति/ते -torment, hurt, injure. पीडन- inflicting pain., नि- अव्यय- mostly used as prefix to verbs and nouns to indicate lowness, intensity, certainty परः लोकः - परलोकः - कर्मधारय, परलोकानां निपीडन - षष्ठी तत्पुरुष. स. ज्ञानाय, विवादाय, मदाय etc all are in च. वि. ए.वचन, खलः - wicked person, साधुः -virtuous, righteous person. खलस्य, साधोः, both - पु.लि. षष्ठी ए.वचन

**पापान्निवारयति योजयते हिताय गुह्यं च गूहति गुणान्प्रकटी करोति।
आपद्रुतं न च जहाति ददाति काले सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३५ ॥**
(भृहृरि-नीतिशतक)

पापात् निवारयति, हिताय योजयति, गुह्यम् च गूहति, गुणान् प्रकटी करोति, आपद्-गतम् च न जहाति, काले ददाति इदम् (एतानि) सन्मित्र-लक्षणम् (लक्षणानि?), (इति) सन्तः (सन्ताः ?) प्रवदन्ति।

Virtuous/noble people say that these are the qualities of a good friend : wards off from sin, instigates for good, hides the secrets, publicises the virtues, does not leave when in difficulty, and helps in (bad) time.

वारयति & योजयति- प्रयोजक-Causal- तृ. पु. ए. वचन of - वृ- वरति-ते, वृणोति-वृणुते, वृणाति-वृणीते- १, ५ & ९, ग, उ. प. to prevent, ward off, restrain, check & युज्- ७ ग, उ. प. युनक्ति-युक्ते, join, unite, harness, use, employ, apply, नि-अव्यय, expresses intensity हित- adjective- beneficial, wholesome, salutary, गूहति, करोति, जहाति & ददाति all तृ. पु. ए. वचन- of गुह्- १ ग, उ. प. गूहति-ते, cover, conceal, hide, keep secret, कृ- करोति-कुरुते, ८ उ.प. to do, हा-जहाति- २ ग, प.प. abandon, leave & दा-ददाति-दत्ते ३ ग, उ.प. to give, grant (also दा-यच्छति- १ ग, प. प.,to give, grant, दा- दाति २ ग, प. प. to cut), गुह्य- secret -कर्मणि विद्यर्थ धा. वि. of- गुह्, प्रकट-adjective- manifest, unfold, reveal, गत-gone क.भू धि.वि. of गम्-गच्छति-१ ग, प. प. to go, आपद्-calamity, misfortune, danger, काले-स. वि. ए. वचन of काल - time, सन्तः - पु. लि. प्र. वि. ब. व. of सत्- wise, learned, respectable, सत् मित्रः- सन्मित्रः, प्रादि तत्पुरुष स., सन्मित्रस्य लक्षणम् सन्मित्रलक्षणम्-षष्ठी तत्पुरुष स., प्रवदन्ति- तृ. पु. ब. वचन of - प्र+वद्- consider, say.(वद्- वदति १ ग, प. प. say, speak)

**अभिमानो धनं येषां, चिरं जीवन्ति ते जनाः।
अभिमानविहीनानां, किं धनेन किमायुषा ॥ ३६ ॥**

येषाम् अभिमानः धनम् (अस्ति), ते जनाः चिरम् जीवन्ति। अभिमानविहीनानाम् (जनानाम्) धनेन किम् (प्रयोजनम् अस्ति) ? आयुषा किम् (प्रयोजनम् अस्ति) ?

They, for whom (their) self-respect is wealth, live forever. For those without self-honour, what is the use of wealth? What use is life?

अभिमानः -pride, self-respect, honour. येषां-षष्ठी वि. बहु.व of pronoun यद्-(m-यः, f-या, n-यत्/यद्) who, which, what, जीव्-जीवति १ प.प. to live, subsist. हीन-क.भू धा.वि. of हा-जहाति-२ ग, प. प. leave, abandon, वि-indeclinable- as prefix to verb and nouns it expresses- a) separation-वियुज्, विचल b) reverse- विक्री, विस्मृ c) division- विभाज्, विभग् d) distinction-विवेक, विशेष f) opposition- विरुध् g) intensity-विहीन, विध्वंस. अभिमानेन विहीनः --अभिमानविहीनः -तृ. तत्पुरुष स., आयुषा-न.लि. तृ. वि ए.वचन of आयुस्-life, duration of life (also means vital power, food) , किं -who- न.पु.प्र.व. चिरम् - (adj) न.पु.प्र.व. - long lasting

**क्रोधो वैवस्वता राजा, तृष्णा वैतरणी नदी।
विद्या कामदुधा धेनुः, सन्तोषं नन्दनं वनम् ॥ ३७ ॥**

Anger is (like) God of Death, greed is (like) Vaitarani (River in Hell), knowledge is like Kamdhenu (wish fulfilling cow) (and), contentment is Nanadanvana (Garden of Heaven).

वैवस्वतः- Name of Yama , 7th मनु who is supposed to preside over present age, South, राजन्- king, वैवस्वता राजा- both पु. लि. प्र. वि ए.व- King of southern quarter- यमः, तृषा, तृष्णा - धातुसाधित नाम of तृष्-तृष्यति ४ ग, प. प. to be thirsty, greedy, कामम्-अव्यय- wish, desire, दुधा -a milk cow, धातुसाधित नाम of दुह - २ उ (दोग्धि, दुग्धे). कामदुधा - या कामानि दोग्धि सा - बहु.स. One Granting all desires.

**अगुणस्य हतं रूपं, दुःशीलस्य हतं कुलम्।
असिद्धस्य हता विद्या, अभोगेन हतं धनम् ॥ ३८ ॥**

अगुणस्य रूपम् हतम् (अस्ति) । दुःशीलस्य कुलम् हतम् (अस्ति) ।
असिद्धस्य हता विद्या (अस्ति) । अभोगेन धनम् हतम् (अस्ति) ।

Beauty is in vain in absence of virtues, family reputation is of no value for one, who has no character, knowledge that does not give success is in vain, wealth that is not used for enjoyment is in vain.

अ- prefix corresponding to 'in' or 'un', joined to nouns, adjectives, indeclinable or verbs conveys negative sense, नञ् and changed to अन् before vowels, अगुणस्य, दुःशीलस्य & असिद्धस्य- all ष. वि. ए.. व- of अगुण, दुःशील & असिद्ध. गुण- virtue, शील- character, दुःशील-bad character , सिद्ध- successful, रूपम्-beauty, कुलम् - family, विद्या-knowledge, education, हित-adjective-beneficial, wholesome, salutary, धनम्-wealth, money, अभोगेन- तृ. वि. ए. वचन of अभोग, भोग-enjoyment, use

**विद्यार्थी सेवकः पान्थः, क्षुधार्तो भयकातरः।
भाण्डारी प्रतिहारी च, सप्तसुप्तान् प्रबोधयेत् ॥ ३९ ॥**
(चाणाक्य नीति शास्त्र)

(एतान्) सप्तसुप्तान्, विद्यार्थी, सेवकः, पान्थः, क्षुधार्तो, भयकातरः, भाण्डारी, प्रतिहारी च, प्रबोधयेत् ।

(It is considered a sin to wake up one from sleep. However,) It is alright to wake up seven sleeping persons, a student, servant, traveller, hungry person, person struck with fear, cook and a watchman.

विद्याम् अर्थयति इति-विद्यार्थी-student, उपपद तत्पुरुष स., पान्थः -traveller, wayfarer, क्षुध् (noun) - (न.लि.)-hunger, (verb)- ४ प. प. क्षुध्यति- to be hungry, आर्त- adjective-struck by, afflicted with, क्षुधया आर्तः - क्षुधार्तः तृ. तत्पु. , भयम्- fear, dread, कातर - adjective-afraid, timid, agitated, भयेन कातरः -भयकातरः (तृ. तत्पुरुष स.), भाण्डारी -cook, प्रतिहारी- Door-keeper, watchman, प्रतिहारः - means door, gate. It also means a door-keeper, porter, बुध्- बोधति-ते, १ उ. प. बुध्यते ४ ग, आ. प- to know, comprehend, प्र+बुध्-to wake up, rise; Causal- प्रयोजक- प्रबोधयति- प्रबोधयेत्- विद्यर्थ -तृ. पु. ए. वचन -may wake up., सुप्तान्-पु. लि. द्वि.वि.ब.वचन of- सुप्त- slept., asleep-क.भू.धा.वि of स्वप्- स्वपिति - २ ग, प. प. to sleep,

**आत्मापराधवृक्षस्य, फलान्येतानि देहिनाम्।
दारिद्र्यरोगदुःखानि, बन्धनव्यसनानि च ॥ ४० ॥** (चाणाक्य नीति शास्त्र)

देहिनाम् आत्म-अपराध-वृक्षस्य, एतानि फलानि (सन्ति), दारिद्र्य,रोग, दुःखानि, बन्धन-व्यसनानि च।

People, like a tree, who self create misdeeds, (bear) these (bad) fruits; poverty, diseases, problems (hardships), bondages and distress.

देहिन्-adjective-पु.लि.- living being, देहिनाम्-षष्ठी वि.ब.वचन, अपराधः - offence, crime, आत्मन्-पु. लि. self, soul, आत्मनः अपराधः -आत्मापराधः - ष. तत्पुरुष स. - आत्मापराधः इव वृक्षः -आत्मापराधवृक्षः - Tree

of self misdeeds. -उपमान-उत्तरपद कर्मधारय स., एतानि -these- फलानि-fruits, दारिद्र्यरोगदुःखानि & बन्धनव्यसनानि- all न. लि. प्र. वि. ब. वचन of एतद् & फलम्, दारिद्र्यरोगदुःखम् & बन्धनव्यसनम्,- दारिद्र्यम् च रोगम् च दुःखम् च -दारिद्र्यरोगदुःख & बन्धनम् च व्यसनम् च -बन्धनव्यसनम्, - both द्वंद्व स.

**अवश्यमनुभोक्तव्यं, कृतं कर्म शुभाशुभम्।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म, कल्पकोटिशतैरपि ॥ ४१ ॥**

(मनुजेन) कृतम् शुभ-अशुभम् कर्म अवश्यम् अनु-भोक्तव्यम्। अभुक्तम् कर्म कल्प-कोटि-शतैः अपि न क्षीयते।

(Man) is bound to experience (eat the fruits of his) good and bad deeds. If not experienced, the Karma does not diminish even after hundred crores of Kalpas.

अवश्य-adjec-tive- Inevitable, necessary, indispensable, अनु- अव्यय- corresponding to,(also means after, along, connected with etc.), कृत- क.भू. धा. वि. of कृ-करोति-कुरुते- ८ ग, उ.प. to do, शुभाशुभम्- शुभम् च अशुभम् च- good and bad- द्वंद्व स., कर्मन्-action, work, deed- कर्म- न. लि. द्वि. वि. ए. व., भोक्तव्य- to be eaten-कर्मणि विध्यर्थ धा.वि. and भुक्त-क.भू. धा.वि. of भुज्-भुनक्ति-भुंक्ते ७ ग, उ.प.- to eat, enjoy, suffer, अभुक्त- not eaten- अ-a prefix as a substitute for negative particle, कल्प- a day of Brahma or 1000 yugas, equivalent to 4.32 billion years. कोटि-10 mil. शतं- hundred- शतैः - न. लि. तृ. वि. ब.व., क्षीयते-कर्मणि वर्त. तृ. पु. ए. व. Of क्षि-क्षयति १ ग, प. प. decay, destroy, wane, waste, Passive

**अर्थानामार्जने दुःखं, अर्जितानां तु रक्षणे।
आये दुःखं व्यये दुःखं, अर्थः किं दुःखभाजनम् ॥ ४२ ॥ -(नीतिसारः)**

अर्थानाम् अर्जने दुःखम् (भवति), । अर्जितानाम् तु रक्षणे (अपि दुःखम् भवति) । (अर्थस्य) आये दुःखम्, (अर्थस्य) व्यये दुःखम् (भवति) । किम् अर्थः दुःख-भाजनम् न अस्ति?

There is suffering in earning wealth, as well as in protecting the earned (wealth). Earning is painful, spending is painful. Is not wealth pot full of suffering?

अर्थानाम् & अर्जितानाम् - both न.लि. प्र. वि. ब. वचन , अर्थः -wealth, riches (also means, object, purpose, end, aim, wish, desire etc) & अर्जित- -क.भू. धा.वि. of अर्ज्-अर्जति- १ ग, प. प. to procure, earn, gain, अर्जने & व्यये - तृ. वि. ए. वचन-of-अर्जनम्- acquisition, getting & व्ययः (, वि+आयः)- spending, decline, loss, destruction,, रक्ष्-रक्षति १ ग, प.प.- protect, guard, रक्षणम्- protection, रक्षणे - तृ. वि. ए. वचन, आयः -gain, acquisition, arrival. भाजनम्- vessel, receptacle, repository,(also means sharing, dividing), किम्- pronoun- who, what, which (used interrogatively)

**सिंहादेकं बकादेकं, शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात्।
वायसात्पञ्च शिक्षेच्च, षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात् ॥ ४३ ॥ -चाणाक्य नीतिदर्पण-अ.६,श्लो.१४.**

सिंहात् एकम्, बकात् एकम्, कुक्कुटात् च चत्वारि शिक्षेत् ।
वायसात् पञ्च, शुनः षट्, गर्दभात् च त्रीणि शिक्षेत् ।

(This is first among set of 7 shlokas from Chanakya Nitidarpan (अ.६). Chanakya takes example of 6 birds/animals to pinpoint their virtues.

Learn one virtue from a lion, one from a crane and four from a cock. Learn five virtues from a crow, six from a dog and three from a donkey.

बकः- Crane, कुक्कुटः- Cock, वायसः- Crow, शुनिः -Dog, गर्दभः- Donkey, All in पञ्च. वि. ए. वचन, शिक्षेत्- विद्यर्थं तृ.पु.ए.व. of शिक्ष-शिक्षते १ ग, आ. प.

1 to 10 numeral adjective:

एक, द्वि, त्रि, चतुर्, पञ्चन्, षष्, सप्तन्, अष्टन्, दशन्
एकम्-प्र.वि.ए.व, त्रीणि, चत्वारि, षट्, सप्त- प्र. वि. ब.वचन

१) सिंहः

प्रभूतं कार्यमल्पं वा, यन्नरः कर्तुमिच्छति।

सर्वारम्भेण तत्कार्यं, सिंहादेकं प्रचक्षते ॥ ४४ ॥

नरः यत् कार्यम्, प्रभूतम् वा अल्पम् वा, कर्तुम् इच्छति, तत् कार्यम् ,सर्व-आरम्भेण, एकम् सिंहात्, प्रचक्षते ।

Whichever work a man wants to do, big or small, (he) ought to learn from a lion how to complete (it) from beginning to end.

प्रभूत- (क.भू.धा.वि. of प्र+भू-भवति १ ग, प. प)- huge, big. अल्प-small, minor, कर्तुम्- तुमन्त धातुसाधित अव्यय of कृ-करोति-कुरुते १ ग, उ. प.- to do. इष्-इच्छति ६ ग. प. प.- to wish, desire, आरंभः - begin, commence, सर्व- pronominal adjective-entire, complete, सर्वारम्भम्- begin to finish, प्रचक्षते-is learnt- चक्ष्- चक्षते. २ ग, आ. प.-to see, perceive, प्र+चक्ष्- lay down, say, learn

२) बकः See श्लोक ९

३) कुक्कुटः

प्रत्युत्थानं च युद्धं च संविभागं च बन्धुषु।

स्वयमाक्रम्य भुक्तं च शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ॥ ४५ ॥

कुक्कुटात्, प्रति-उत्थानम् च युद्धम् च बन्धुषु संविभागम् च स्वयम्-आक्रम्य भुक्तम् च (इति) चत्वारि शिक्षेत्।

From a cock, one may learn (following) four (virtues),

Awakening on time, (ever ready for) a fight, sharing (food) with the kin and enjoying food earned by fighting himself.

उत्थानम्- rising, getting up-प्रत्युत्थान- timely awakening (also means rising from one's seat, as a respect to a visitor), भागः - part, portion, share- वि+भागः & सम्+वि+भागः -division, partition, share, क्रम्-१ ग. उ. प. क्रमति -क्रमते (also ४ ग. प. प.- क्राम्यति) - to walk, approach, आक्रम्य -ल्यबन्त धा. अव्यय of आ+क्रम्- attack, conquer, vanquish, go towards, भुक्त- enjoyed, eaten क.भू.धा.वि of भुज्- ७ ग. उ. प. भुनक्ति, भुंक्ते- to enjoy, eat. शिक्षेत्- विद्यर्थं तृ.पु.ए.व. of शिक्ष-शिक्षते १ ग, आ. प

४) वायसः

गूढं च मैथुनं धार्ष्ट्यं, काले काले च सङ्ग्रहम्।
अप्रमत्तमविश्वासं, पञ्च शिक्षेच्च वायसात् ॥ Or
गूढमैथुनधीरत्वं, काले काले च सङ्ग्रहम्।
अप्रमत्तमविश्वासं पञ्च शिक्षेच्च वायसात् ॥ ४६ ॥

(एतानि) पञ्च (गुणान्) वायसात् शिक्षेत् - गूढम् मैथुनम्, धार्ष्ट्यम्, काले काले सङ्ग्रहम्,
अप्रमत्तम्, अविश्वासम् च ।

One may learn five virtues from a crow, (namely), copulating secretly, arrogance or (valour),
stocking (food) from time to time, impeccability (ever cautious) and not believing (blindly)
anyone.

गूढ- क.भू.धा.वि of गुह्-गूहति-ते १ ग. उ. प. cover, hide keep secret, मैथुन-copulation, मत्त- क.भू.धा.वि
of मद ४ ग. प. प. मद्यति to be mad, drunk, अप्रमत्तम् (अ+प्र+मत्त) ever cautious, अ+विश्वासम्- not
believing-न प्रमत्तम् & न विश्वासम् both नञ्-तत्पुरुष स.,
धार्ष्ट्यम्- Arrogance, audacity, rudeness, धीरत्वम् -Valour, पञ्च - द्वि.

५) शुनः

बह्वाशी स्वल्पसन्तुष्टः, सुनिद्रो लघुचेतनः।
स्वामिभक्तश्च शूरश्च, षडेते श्वानतो गुणाः ॥ ४७ ॥

श्वानतः एते षड् गुणाः (सन्ति /भवन्ति) ।
बहु-आशी, स्वल्प-सन्तुष्टः, सु-निद्रः, लघु-चेतनः, स्वामि-भक्तः च शूरः च ।

These are the six virtues of a Dog. giving many pleasures, to be content with little (at times), to
sleep well, to respond quickly, devotion to master and valour

बहु -Plentiful, abundant. बहु + आशी - बह्वाशी; आशिस्-आशीः -(f) Blessing यः बहु आशीः ददाति
सः । आशा- (adjective).-wish, desire, expectation, स्वल्पसन्तुष्टः -स्वल्पेन सन्तुष्टः इति- to be content
with little (तुष्ट - क.भू. धा. वि. of तुष्-तुष्यति ४ ग. प. प.- to be pleased, satisfied, सं+तुष्ट-well pleased,
contented), सुनिद्रा - Good Sleep, सुनिद्रः - सुखेन स्वपिति (स्वप्-२ ग. प. प.- Sleep) इति-well slept,
उपपद तत्पुरुष स; स्वामिभक्तः - स्वामिनः भक्तः -Master's devotee - षष्ठी तत्पु. स. लघु-चेतनः -लघुः
चेतनः यस्य सः - लघुचेतनः बहुव्रीही स., चेतनः- A sentient being, responsive, लघु - (a) Short,
Small, शुनिः = श्वानः- a dog, श्वानतः - ष. ए.व.

६) गर्दभः

सुश्रान्तोपि वहेद्भारं, शीतोष्णं न च पश्यति।
सन्तुष्टश्चरते नित्यं, त्रीणि शिक्षेच्च गर्दभात् ॥ ४८ ॥

गर्दभात् (एते) त्रीणि शिक्षेत् । सु-श्रान्तः अपि भारम् वहेद्, शीत-उष्णम् च न पश्यति, नित्यम् सन्तुष्टः चरते च ।

(One) ought to learn three (virtues) from a donkey: carries load even when tired, does not mind
(is not bothered by) heat and cold and always walks being content.

श्रान्त-क.भू.धा.वि. of श्रम्-श्राम्यति ४ ग. प. प. exert, toil, labour, exhaust, वहेत् — विद्यर्थ तृ. पु. ए.वचन of वह्-वहति-ते १ ग. उ. प to carry., शिक्षत -शिक्ष्- १ ग. आ. प. शिक्षते- to learn, study विद्यर्थ तृ. पु. ए.वचन, भारम्- load, पश्यति -दृश्- १ ग. प. प. तृ. पु. ए.वचन, - to see, perceive, mind, तुष्ट - क.भू.धा.वि. of तुष्-तुष्यति ४ ग. प. प.- to be pleased, satisfied, सं+तुष्ट-well pleased, contented, चर्-चरति १ ग. प. प., to walk, roam, graze, त्रीणि-प्र. वि ब.वचन, गर्दभात्-पु. लि. पं. वि. ए. वचन

**धर्माख्याने श्मशाने च, रोगिणां या मतिर्भवेत्।
सा सर्वदैव तिष्ठेच्चेत्, को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ४९ ॥**

या मतिः, धर्म-आख्याने, श्मशाने, रोगिणाम् च भवेत्, सा (मतिः) (यदि) सर्वदा एव तिष्ठेत् चेत्,
कः न मुच्येत बन्धनात् ?

If one's intellect, at a religious discourse, at the cremation ground and with sick persons (at a hospital), were to remain (awakened) forever, who will not achieve his/(her) (final) liberation from bondage?

आख्यानम् -discourse, lecture, धर्मस्य आख्यानम्- धर्माख्यानम्- षष्ठी तत्पुरुष स., both स. वि ए वचन, रोगः- illness, रोगिः -ill person, रोगिणाम्- पु.लिं. षष्ठी. वि., ब.वचन, मतिः -mind, belief, thought (also means, Intellect., knowledge, idea etc), भवेत्- भू-भवति १ ग. प.प. to be, happen, exist- स्था-तिष्ठति- १ ग. प.प.- stay,stand, abide, मुच्-मुंचति-ते ६ ग. उ.प- set free, liberate, भवेत्, तिष्ठेत्, मुच्येत- विद्यर्थ तृ.पु. ए.व., सर्व- pronominal adjective-whole, entire, complete- सर्वदा- at all times, always, for ever, चेद्- if, provided (both indeclinables), कः-who- पु. लिं & सा- she- स्त्री.लिं both प्र. वि. ए. व. of pronoun- किम् and तद् respectively. मतिः- (स्त्री)- प्र ए.व. -बुद्धि- intellect बन्धनात्- पं. ए.व. of बन्धन - bondage,

**लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन किम्।
सौजन्यं यदि किं गुणैः (निजैः) सुमहिमा(स्वमहिमा) यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ ५० ॥
-चाणाक्य नीतिदर्पणः(अ.१७, श्लो.४ (पाठभेद- निजैः, स्वमहिमा)**

लोभः चेत् (यदि अस्ति, अन्य) अगुणेन किम् ? पिशुनता यदि अस्ति (अन्य) पातकैः किम् ? सत्यम् चेत् (यदि अस्ति) तपसा च किम् ? शुचि-मनः यदि अस्ति (अन्य) तीर्थेन किम् ? सौजन्यम् यदि (अस्ति अन्य) गुणैः किम् ? सु-महिमा यदि अस्ति (अन्य) मण्डनैः किम् ? सद्-विद्या यदि (अस्ति अन्य) धनैः किम् ? अपयशः यदि अस्ति मृत्युना किम् ?

If there is greed, what is the need for any other wickedness ? If there is back-biting/traitorous nature, what is need for any other sins ? If there is truthfulness/honesty, what is the need for other penance ? If there is pure heart, what is the need for pilgrimage ? If there is compassion, what is the need for other qualities/ virtues ? If there is natural greatness, what is the need for other decorations? If there is good education, what is the need for other wealth? If there is failure, what is need for death ?

लोभः - greed, गुणः - quality, virtue -अ+गुण- wickedness, न गुणः -अगुणः -न.तत्.पु.स. पिशुन- back-biter, traitor, wicked, +ता-means displaying, manifesting, पातकं- sin, crime, सत्यं - truthful, honest,

तपस्- penance, meditation, शुचि- adjective- pure, clean, मनस्- mind, heart, न. लिं (मनः, मनसी, मनांसि- प्र. द्वि. सं. विभक्ति of , मनस्) शुचिः मनः - शुचिमनः - pure heart- प्रादि तत्पुरुष स., तीर्थ- holy place, shrine, holy water, सौजन्यं- generosity, kindness, compassion, महिमन्-(पु. लिं) greatness, glory, महिमा- प्र. वि. ए. व. सुमहिमा- शोभनः महिमा- समानाधिकरण प्रादितत्पुरुष स. Distinguished greatness, स्व- (pronominal adjective)- one's own, innate, natural, स्वमहिमा- natural greatness, मण्डनं-decoration, award, सत्-सद्-true, virtuous, proper, विद्या- education, knowledge, धनं- wealth, यशस्- न. लि.-fame, victory, glory, अप-(अव्यय) as a prefix it means negation, deterioration, opposition. मृत्युः - death, end, गुणेन- तपसा -तीर्थेन- मृत्युना all तृ. वि. ए. व., पातकैः , गुणैः , (निजैः), मण्डनैः – धनैः - all तृ. वि. ब. व.,

APPENDIX :

नाम च लिङ्ग च : Nouns & Gender :

पुल्लिङ्गी - पु. -Masculine - राम, नर, जन, गुरु, पितृ, हरि, कवि etc.
स्त्रीलिङ्गी - स्त्री. - Feminine - कन्या, नदी, प्रजा, शाला, धेनु, मातृ etc
नपुंसकलिङ्गी - न.पु. - Neutral - कमल, जल, मित्र, वारि etc.

सर्व नाम: (Pronoun): अहं, युष्मद्, इदम्, अदस्, etc.

A word used instead of noun.-अस्मद्-I, we, युष्मद्-you etc

सर्वनाम विशेषण : Pronominal Adjective

e. g. एतद्- this, इदम्- this, here etc

वचन : Number:

एक वचन - ए.व. (singular), द्वि वचन- द्वि. व- (Dual) , बहु वचन- ब.व (Plural)

विशेषण (वि.)-Adjective - A word describing a noun

विभक्ति-वि. :Case of Nouns:

Inflection of nouns, a case or case termination , There are eight विभक्तis

प्रथमा- प्र, -कर्ता Subject, द्वितिया-द्वि, कर्म -Object/Nominative , तृतीया-तृ- करण-instrumental-Via, how .,
चतुर्थी-च. संप्रदान-Dative To, For, पंचमी-पं -अपादान Ablative-from, thru, because, , षष्ठी-ष.- संबन्ध -
Genitive, Possessive सप्तमी-स. अधिकरण- Locative- In, संबोधन-सं -Vocative- Addressing

धातु - Verbs-

A verb is given with its classification (गण, पद) & Present tense, Third Person singular.

आ. प.=आत्मने पद, प.प.=परस्मै पद, उ.प= उभय पद. गण -ग. (१ to १०)

वर्तमान काल तृतीय पुरुष एक वचन- वर्त. तृ. पु. ए. व.-Present tense Third Person singular

धातुरूपानि of भू-(भव) -१. प. - to be

लट् - वर्तमान काळ -(वर्त. तृ. पु. ए. व.-) भवति

लिट् - भूत काळ- अनद्यतन परोक्ष (अन.प.भूत or भू.) —फार पूर्वी - बभूव - तृ. पु. ए. व

लुट् - भविष्य काळ- अनद्यतन -(अन. भविष्य or भ.का.) फार दूर- भविता- तृ. पु. ए. व

लृट् -भविष्य काळ - सामान्य - (सा. भविष्य or भ.का) - भविष्यति -तृ. पु. ए. व

लोट् - आद्यन्यार्थ - (आ) भवतु - तृ. पु. ए. व

लङ् -भूत काळ - अनद्यतन - (अन.भूत or भू.) - अभवत् - तृ. पु. ए. व

लिङ् - विध्यर्थ - भवेत् - तृ. पु. ए. व

लुङ् - भूतकाल -अभूत - तृ. पु. ए. व

लुङ्-हेतु मद्भाव- अभविष्यत् तृ. पु. ए. व

VERBS CLASSIFICATION:

गण	परस्मैपद	आत्मनेपद
१	नी - नयति , पत् - पतति , भू - भवति , वस् - वसति	ईक्ष् - ईक्षते, वन्द - वन्दते, रुच् - रोचते, रम् - रमते
२	या - याति, अस् - अस्ति	शी-शेते, नु-नौति
३	धा - दधाति, हा - जहाति	धा- धत्ते
४	नश् - नश्यति , पुष् - पुष्यति , मुह् - मुह्यति	जन् - जायते,
५	चि - चिनोति, आप् - आप्नोति	चि - चिनुते
६	इष् - इच्छति, विश् - विशति, मुच् - मुञ्चति	मृ - म्रियते
७	युज् - युनक्ति	युज् - युंक्ते
८	तन् - तनोति, कृ - करोति	तन् - तनुते, कृ - कुरुते
९	क्री - क्रीणाति	क्री- क्रीणीते
१०	कथ् - कथयति	कथ् - कथयते

कर्मणि प्रयोग - object <-> subject with तृतीया विभक्ति
त्यज-त्यज्यते .. mostly आत्मनेपद

प्रयोजक -Causal form of Verb- - e.g. गम्- to go, गच्छति- goes, गमयति- causes to go
कृ- to do, करोति-does, कारयति-causes to do etc
प्रयोजक धातु उभयपदी सन्ति :

अव्यय - Indeclinable- (ind) or (अ)

e.g. अपि- also, and, . एव- just or just so किन्तु - but च --and इति - like this

धातुसाधित नाम - Noun derived from Verb

नीतिः, गमनं, गतिः

स्वेदन - स्विद्- स्विद्यति ४ ग. प. प. to sweat, perspire

धातुसाधित अव्यय - Indeclinable derived from Verb

तुमन्त-हेत्वर्थक धातुसाधित अव्यय -(तु. हे. धा. अव्यय) -e. g. गम्- गन्तुम्, कृ- कर्तुम् etc

Action which takes place before the main action :

भूत (पूर्व) कालवाचक त्वान्त धातुसाधित अव्यय- (भू. का. वा. त्वान्त. धा. सा. अव्यय)-e. g. गम्-गत्वा, कृ-कृत्वा etc

भूत (पूर्व) कालवाचक ल्यबन्त धातुसाधित अव्यय- (पू. का. वा. ल्यबन्त धा. सा. अव्यय)-e. g. आ+गम्- आगत्य, कृ-कृत्य

धातुसाधित विशेषण - Adjectives derived from verbs

कर्तरि वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण (कर्त. वर्त. धा. सा. वि.) Present Participle - गच्छत्, वदत्, यच्छत्
सेव्यमानः

कर्तरि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण -(कर्तरि भू. का. धा. वि.) - कृतवत्

कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण - (कर्म. भू. धा. वि). Past Passive Participle - e. g. गम्-गत, कृ-कृत, श्रुत
कर्मणि विध्यर्थ धातुसाधित विशेषण -(कर्म. वि. धा. वि)- Potential Passive Participle- e. g. गम्-गन्तव्य, गमनीय & गम्य, कृ-कर्तव्य, करणीय, कार्य-कृत्य etc

क्रिया-विशेषण अव्यय -Adverb- -a word describing a verb.
अतः, अत्र, अधुना, अपि, इति, एव,

समास -Compounds:

द्वंद्व समास-द्वंद्व स.- उभय पदप्रधान -compounding of two or more words
इतरेतर योग द्वंद्व स - रामः च लक्ष्मणः च -रामलक्ष्मणौ
समाहार द्वंद्व स. -Grouping of similar objects - पाणिपादमुखं - पाणी च पादौ च मुखं च
(Typically न.पु.ए.व.)

द्विगु समास - First word is numeric (Typically न.पु.ए.व.)
एकवद्भावी -सप्तफली - सप्तानां फलानां समाहारः
अनेकवद्भावी -सप्तर्षयः - सप्त च ते ऋषय च

तत्पुरुष समास- तत्पु. स.-उत्तरपद प्रधान :compounding words having distinct qualities.

प्रथमा तत्पु. - मध्यान्हः - मध्यः अन्हः - see कर्मधारय समास
द्वितीया तत्पु.-ग्रामगतः - ग्रामं गतः
तृतीय तत्पु.- मातृसदृशः- मात्रा सदृशः
चतुर्थी तत्पु. - युपदारु-यूपाय दारु
पञ्चमी तत्पु. - सिंहभयं -सिंहात् भयं
षष्ठी तत्पु.- राजपुरुषः- रादन्यः पुरुषः
सप्तमि तत्पु.- विद्याप्रवीणः - विद्यां प्रवीणः

नञ् तत्पु. - अविद्वान् - न विद्वान्

उपपद तत्पु. - धनदः - धनं ददाति इति, भूपालः - भुवं पालयति इति.

प्रादि तत्पुरुष - (प्रथम पद - प्र, परा, अप, दूर, सु, वि etc) - प्राचार्यः - प्रगतः आचार्यः

कर्मधारय समास (कर्म.) - Both have same प्रथमा विभक्ति
विशेषण पूर्व पद - नीलवस्त्रं - नीलं च तत् वस्त्रं च
विशेष्य पूर्वपद - वीरभीतः - वीरः च असौ भीतः च
विशेषण उभयपद - शीतोष्ण - शीतं च तत् उष्णं च
उपमान पूर्व पद - घनश्याम - घनः व श्यामः
उपमान उत्तरपद - नरसिंह- नरः सिंह इव
सम्भावना पूर्व पद - गुणबुद्धिः - गुण इति बुद्धिः
अवधारणा पूर्वपद - विद्याधनं - विद्या एव धनं
उपमेय पूर्वपद - मुखचन्द्रः- मुखं एव चन्द्रः

बहुव्रीही समास (बहु.स.) - अन्यपद प्रधान
विशेषण विशेष्य भाव नाम plus indicating third person
महाबाहुः - महान् बाहुः यस्य, पीतांबरः - पीतं यस्य अम्बर अस्ति
(नीलः कण्ठः यस्य सः -नीलकण्ठः-शिवः)

अव्ययी भाव समास (अव्ययी स.) -पूर्वपद प्रधान

नाम पूर्व - फलप्रति - फलस्य मात्रा

अव्यय पूर्व - यथाक्रम - क्रमम् अनतिक्रम्य वर्तते इति

मध्यम पदलोप समास -

देवब्राह्मणः - देवपूजकः ब्राह्मणः

क्रिया-विशेषण - Adverb-

अतस्, इतस् (both mean “from this, than this, hence”), कुतः कालात्, “since what time?

अत्र (“here”), तत्र (“there”), यत्र (“where” relative), कुत्र (“where?” interrogative),

तथा (“in that manner, thus”), यथा (“in which manner, just as”)

यदा (“when” relative), कदा (“when?” interrogative),

प्रतिरूपम् - Second or alternate version :

समशब्दाः - Similar words

प्रत्यय - an affix or suffix, विसर्ग (:), उपसर्ग -अति, अनु, अभि, आ, उद्

वृद्धि - अ-- आ, इ, ए - ऐ, उ, ऊ --औ etc , गुण-अ- आ, इ- ई,